

Stockholm - Göteborg

En arkitekturhistorisk jämförelse

Fredrik Olsson

**Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program**

15 hp

**Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet**

2012:13

Stockholm – Göteborg

En arkitekturhistorisk jämförelse

Fredrik Olsson

Handledare: Ulrich Lange

Kandidatuppsats, 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program
Lå 2010/11

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2012

By: Fredrik Olsson
Mentor: Ulrich Lange

Stockholm – Gothenburg
An architectural comparison

ABSTRACT

This essay revolves around the differences in architecture two Swedish cities display by the turn of the 19th century, the capital Stockholm and the second largest city Gothenburg. By studying two of the streets in the respective cities the ambition of this essay is to highlight the fact that there are evident variances in exterior architecture. These exist despite the streets having similarities in both time of erection and economic, social and geographical conditions. By studying the characteristics of both streets and comparing the educational background of the originators behind the buildings an attempt of finding an answer to this peculiar situation is made. Karlbergsvägen in Stockholm is a display of the neoclassical styles commonly used in European cities by the time while Linnégatan in Gothenburg show similarities to architecture used in northern Germany and Berlin. This is more or less obvious by the use of exposed brickwork in Gothenburg as opposed to the plastered walls of Stockholm. The results show that the answer cannot be derived from one particular reason but instead there are several strong theories for these differences to exist. For example the education given for architects in Stockholm at the time focused heavily on the neo-styles of the 19th century with extensive use of plaster and classical ornaments. In Gothenburg on the other hand the courses given in the general art of housebuilding had an emphasis on construction and natural materials used in building. In a sense a more practical education whilst the students in Stockholm received a more artistic knowledge. The role of the master builder is also a possible explanation since a lot of the master builders in Sweden during this period were immigrants from Germany. In Stockholm the impact of this was not noticeable since established architects were already in charge of the buildings' embodiment but in Gothenburg, where architects were scarce, master builders often filled the roles of both builder and architect. Thus the conclusion that influences from Berlin and Germany were greater in Gothenburg than in Stockholm can be made alongside with several other possible explanations.

Title in original language: Stockholm – Göteborg, en arkitekturhistorisk jämförelse

Language of text: Swedish

Number of pages: 25

Keywords: Stockholm, Gothenburg, comparison, architecture, differences

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—12/13--SE

Förord

När vi fick fria händer inför examensarbetet att välja vilket ämne vi själva ville kändes något relaterat till arkitekturhistoria givet för min egen del. Arkitekturhistoria har alltid intresserat mig och var en av anledningarna till att jag sökte mig till det bebyggelseantikvariska programmet från första början. Att examensarbetet skulle stå med ena foten i Stockholm kändes som en bra utgångspunkt så att min praktitid där kom till användning. Ursprungligen var jag inne på att skriva om världsutställningarnas påverkan på arkitekturen kring sekelskiftet 1900, detta har dock avhandlats mer än en gång vilket gjorde att jag valde bort det spåret. Arkitekturen kring förra sekelskiftet kändes alltså lockande och intressant dels för dess spännande formspråk men också för det spännande mötet mellan sekellånga byggnadstraditioner och då helt ny och revolutionerande teknik. Genom samtal med min handledare blev istället fokus på skillnader i bebyggelse, inom landet i allmänhet och mellan Stockholm och Göteborg i synnerhet. Meningar liknande "det här skulle aldrig finnas i Stockholm" eller "så här ser det inte ut i Göteborg" känner många igen, om studier av bebyggelsehistoria kan användas för att peka ut en eller flera faktorer som föranlett dessa skillnader skulle det vara intressant. Således är det en sådan jämförelse det här examensarbetet har som ambition att göra, resultatet blir måhända inte revolutionerande men vägen dit kommer ge mig utrymme att göra något jag personligen uppskattar.

INNEHÅLL

1. Inledning.....	1
1.1 Bakgrund	1
1.2 Tidigare forskning	1
1.3 Problemformulering	2
1.4 Frågeställningar	2
1.5 Syfte.....	2
1.6 Metod.....	2
2. Exempelgatorna	3
2.1 Karlbergsvägen.....	3
2.2 Linnégatan	11
3. Resultat av studien.....	19
3.1 Gatorna i jämförelse	19
3.2 Anledningar bakom	20
4. Slutdiskussion	22
5. Källförteckning.....	23
5.1 Otryckta källor.....	23
5.2 Tryckta källor	23
5.3 Bildförteckning	25

1. Inledning

1.1 Bakgrund

Examensarbetet är det sista momentet på det tre år långa bebyggelseantikvariska programmet om 180hp vid Göteborgs universitet. Kursen sträcker sig över tio veckor där studenterna ska använda sig av den kunskap de erhållit under utbildningstiden och tillämpa i praktiken på ett egenvänt ämne. Det här examensarbetet kommer beröra sekelskiftet 18-1900 och dess arkitektur i Sveriges två största städer, Göteborg och Stockholm. Den kommer att ingående studera två gator som får stå som exempel från respektive stad, Karlbergsvägen i Stockholm och Linnégatan i Göteborg. Fokus kommer att ligga på en arkitektonisk karaktärisering av gatornas exteriörer och resonemang kring vilka influenser och bakomliggande orsaker som gett upphov till gatornas skilda utseenden.

1.2 Tidigare forskning

Rent vetenskapligt forskningsmaterial inom detta rätt snäva område har varit svårt att hitta då ämnet i sig mig veterligen inte är behandlat i någon större utsträckning. Litteraturen kommer därför främst handla om forskning fokuserad på av studien berörd bebyggelse i respektive stad. Utöver ren Stockholmsian och Göteborgiana¹ kommer jag söka information i generella byggnadshistoriska böcker över Sverige i det berörda tidsspännat. Följande redogörelser av forskning relaterad till bebyggelse kommer att beröra de böcker jag använt mig av i störst utsträckning.

Arkitekternas Århundrade av Olle Svedberg behandlar arkitekturtyrket i Europa under 1800-talet. Boken beskriver hur det sociala anseendet, lönebildningen och arbetsuppgifterna ständigt växte för arkitekter under 1800-talet tills första världskriget. Till skillnad från 1900-talets arkitekter blickade denna tids arkitekter bakåt på historiska förebilder, något som ofta reducerats till efterapningar och simpelt fasadritande.

Denna bild är dock skev eftersom 1800-talets arkitekter tvärtom hade bemästrat de äldre stilarna och med ofta skickligt utförda blandningar element från olika epoker skapade de mycket mer än vad av eftertiden erkänt. Boken skildrar på ett överskådligt sätt 1800-talets arkitekter, deras samtid, samhälle och exempel på verk de skapade.

Den moderna stadens födelse av Eva Eriksson sammanfattar perioden 1890-1920 då Sverige genomgick omvälvande förändringar, inte bara för arkitekt yrket utan också för konstnärer och inredare. Låga hus ersattes av höga hyreskaserner, bank- och handelspalats reste sig ur stadens tidigare småskaliga bebyggelse. Allt detta tack vare industriella framsteg inom elektricitet, pappersmassa och järnmalm. Författaren beskriver hur den svenska staden utvecklades och presenterar de arkitekter som vid tiden var med och ledde denna utveckling. Boken är en av få som sammanfattar stadsutvecklingen i Sverige under den här perioden och den gör det både utifrån exempel på hela städer men också enstaka objekt.

Stenstadens arkitekter, redaktör Tomas Hall, beskriver visserligen utvecklingen i Stockholm men mycket av innehållet kan tillämpas på arkitekturtyrket i Sverige överlag under perioden 1850-1930. Den tar framför allt upp frågor kring arkitekten, vilka möjligheter hade hen att påverka byggprocessen, vad var arkitektens roll i det hela och hur var relationerna till byggherren och byggmästaren. Boken beskriver även situationen inom utbildningsalternativ för yrket. De arkitekter som boken tar upp var de mest välrenommerade i Stockholm på sin tid och deras byggnader finns att hitta på i stort sett var gata i Stockholms innerstad.

¹ Dessa genrer innehåller böcker vars innehåll enbart kretsar kring en specifik stads historia.

1.3 Problemformulering

Den exteriöra arkitekturen på bostadsbyggnader uppförda utefter dessa två exempelgator vid ungefär samma tidpunkt uppvisar påfallande olikheter. Detta framgår inte i den litteratur som nämns ovan utan framgår först vid besök på plats. Detta utgör problemet, jämförelser av den här typen är inte omskrivna trots att de kan ge spännande information om hur städer inom samma rike kan utvecklas olika. Källorna ger ett makroperspektiv över utvecklingen, mitt bidrag genom denna snäva studie blir att belysa dessa olikheter. Trots att byggnaderna är snarlika i utformning, användning, geografisk lokalisering i staden samt ekonomisk och social standard skiljer sig alltså deras gestaltning åt. Att diskutera kring vad denna skillnad kan bero på blir en målsättning med denna uppsats. Även om Byggnadsstadgan instiftades 1874, i ett försök att reglera och uniformera städernas byggande, utvecklades bebyggelsen i olika städer i helt olika riktningar. Det skulle kunna vara så att de som stod bakom byggandet i Göteborg har en gemensam nämnare i sin bakgrund som skiljer sig från motsvarande gemensamma nämnare kollegerna i Stockholm hade. Ämnesfrågan kan lätt bli alltför stor för att behandla inom ramen för den här uppsatsen vilket gör att en avgränsning med hjälp av frågeställningar kommer att behövas.

1.4 Frågeställningar

De frågeställningar jag valt att arbeta utifrån är tänkt att vara öppna ställda för att inte perspektivet ska bli för snävt. Den öppna hållningen till bakomliggande faktorer gör att jag inte fastnar om ett spår visar sig vara en återvändsgränd utan jag då är fri att följa ett annat. De är utformade för att effektivt belysa de skillnader som gatorna uppvisar och har styrt mig i det arbete denna studie inneburit. De är som följer:

Hur påtagliga är skillnaderna mellan de två valda gatorna och på vilket sätt är de materialiserade?

Går skillnaderna att härröra till en specifik faktor så som exempelvis utbildningsort, utbildning eller social bakgrund hos upphovsmakaren bakom byggnaden?

1.5 Syfte

Syftet med detta examensarbete är att genom arkivstudier och bebyggelsekaraktäriseringar av de studerade exempelgatorna kunna diskutera märkbara skillnader mellan Stockholm och Göteborg. Vidare resonemang ska problematisera varför dessa skillnader finns och vad de kan bero på. Målsättningen blir att försöka peka på gemensamma nämnare bland upphovsmännen bakom byggnaderna i Göteborg som skiljer sig mot motsvarande gemensamma nämnare för de verksamma i Stockholm.

1.6 Metod

För att kunna göra en jämförelse mellan de två städerna krävs det karaktäriseringar av bebyggelsen i en hanterlig skala. För att tydliggöra skillnaderna har jag valt att studera två gator, Linnégatan i Göteborg och Karlbergsvägen i Stockholm. De två påminner mycket om varandra i form, lokalisering och funktion och anlades båda två i början av 1880-talet. Studien av gatorna kommer att fokusera på dess byggnadsexteriörer samt de personer bakom utformningen av fasaderna. För att få ytterligare material om hur likheter eller skillnader mellan gatorna kan te sig väljer jag att studera fem fastigheter per gata där jag även undersöker planlösningar. Fem fastigheter borde räcka för att ge en representativ bild av hur gatans karaktär ter sig, fler än så skulle inte vara motiverat utifrån nedlagt arbete i förhållande till avkastning. Dessa valdes utifrån en karta utan att jag hade sett dem, på så sätt minskar risken för att studien blir vinklad till att lyfta fram exempel på de största skillnaderna. För att bespara mig ett flertal resor till Stockholm under uppsatsveckorna planerar jag att avklara mycket av arkivarbetet där under min praktikperiod. Studier på plats, besök i relevanta arkiv i Stockholm och inläsning av viss litteratur kommer alltså att ske på tillgänglig tid under praktiken. För att ytterligare bredda spektrat för betraktande av denna problemställning har jag valt att använda mig av filosofen Pierre Bourdieus tankar om *symboliskt kapital*. Det symboliska kapitalet är en immateriell sammanslagning av en persons kulturella, ekonomiska och sociala tillgångar. De olika aspekter på vad som utgör kapitalet inom ett fält kan definitivt bidra till att förstå och bredda de bakomliggande orsaker till de skillnader den här studien kommer att belysa.

2. Exempelgatorna

Detta kapitel kommer att redogöra för de två exempelgatornas historia, karaktär och de arkitekter som stod bakom deras utformning. Detta blir den stora byggnadshistoriska del som ska ligga till grund för de mer resonerande kapitel som därpå följer.

2.1 Karlbergsvägen

Figur 1. Karlbergsvägens sträckning där det studerade området markerats i rött

Karlbergsvägen sträcker sig från Odenplan i öst till Norra Stationsgatan i väst i stadsdelen Vasastaden i Stockholm. Namnet på gatan härstammar från Karlbergs slott som ligger strax väster om Klarastrandsleden. Den sträcka som den här studien kommer att granska går från Odenplan till St Eriksgatan, och innefattar adresserna Karlbergsvägen 7-44, där Gustav Vasa kyrka och skolorna Vasa Real och Gustav Vasaskolan ligger. De kvarter som omfattas är Snöklockan, Blåklinten, Jasminen, Resedan, Pionen, Rosen, Kamelian och Urd.

2.1.1 Historik

Vasastaden bestod vid mitten av 1880-talet mestadels av stora lantegendomar. Det som idag är Karlbergsvägen var då belägen inom Bergianska trädgården, en trädgård som anlades 1759 av bröderna Bergius för att värna svensk hortikultur, och här fanns bland annat flera hundra svenska fruktträd (Backlund & Cnattingius 1989:10). Marken testamentades till Vetenskapsakademien 1791 för att komma naturvetenskapen och botaniken till nytta.

När Stockholm expanderade under 1880-talet var behovet av mark till ny bebyggelse stort och trädgården såldes till staden 1885, Vetenskapsakademien flyttade då sin verksamhet till Brunnsviken där Bergianska idag ligger. Kvarternamn längs Karlbergsvägen med sina anknäringar till växtriket har sin bakgrund i denna trädgård.

En stadsplan över hur bebyggelsen skulle te sig fanns redan när marken såldes. Den hade sitt ursprung i det förslag som utformades av en komité ledd av justitierådet Albert Lindhagen 1866 (Backlund & Cnattingius 1989:11).

För att få den nya bebyggelsen att rimma mer med den moderna storstad riktades blickarna mot europeiska förebilder, Wien, Berlin och givetvis Paris. Där hade man länge arbetat för att lösa den industriella stadens problem med slumområden, ohygien och trafiktekniska hinder. Efter februarirevolutionerna som skakade de europeiska ledarna började stadsplanering ses på ett nytt sätt där myndigheterna genom kontroll skulle kunna lösa den moderna stadens alla problem. Fransmannen George E Haussmann introducerade begreppet *regularisering* där en omfattande rivning av de medeltida stadskärnorna banade väg för anläggandet av ett bredmaskigt nät av breda boulevarder och huvudgator kantade av trädalléer. Staden blev samtidigt friskare genom nya parker och esplanader som anläggs (Svedberg 1988:96). Planen omfattade hela Stockholm och hade som ambition att förbättra de miserabla boendeförhållanden som då rådde i staden, många bostadsområden saknade moderna sanitets-system och trångboddheten var stor. För besökande västeuropéer, från länder som var längre fram i den industriella utvecklingen, verkade Stockholm, i likhet med många andra nordiska städer, vara efterblivet, en härd för fattigdom och farsoter (Heimer & Palmér, 1972:8). Dessa massiva förändringar omformade på kort tid de trånga labyrintliknande städerna till ljusa, rymliga stenstäder. Dessa tankar och idéer introducerades delvis efter Stockholms och Sveriges första blygsamma framträdande på den internationella arenan efter en industriutställning i Kungsträdgården samma år som Lindhagens planförslag 1866 (Heimer & Palmér, 1972:6).

Figur 2. Kvarteret Resedan och Snöklockan under uppförande år 1900.

Förslaget var att anlägga breda gator med trädalléer som skulle föra in naturens lummiga kvaliteter till den behövande staden. Dessa breda gator skulle också underlätta kommunikationer och till viss grad förhindra spridningen av bränder kvarteren emellan. På detta vis skulle stadsbornas levnadsvillkor förbättras och Stockholms anseende som en modern stad också öka. Förslaget byggde vidare på kvarter i rutnätsmönster stadsplanerare använt sig av sedan 1600-talet men skalan på kvarter och gator var här helt annorlunda.

Stadsplanen för Norrmalm fastställdes dock inte förrän 1879 och hade den då genomgått flera förändringar från det ursprungliga förslaget. Utöver Karlbergsvägen blev även Odengatan och Torsgatan breda gator. Alla breda gator i stadsdelen skulle enligt det första förslaget ha planterade förträdgårdar, något som bara genomfördes på Karlbergsvägen, som en kompromiss planterades istället träd längs Vanadisvägen. Hur kvarteren skulle utformas reglerades i Byggnadsstadgan från 1874, Sveriges första egentliga bygglagsstiftning, och Stockholms byggnadsordning från 1876. I Byggnadsstadgans paragrafer bestämdes exempelvis att nya böningshus inte fick byggas högre än fem våningar, källare inräknad. Fanns det lägenheter på vinden som hade eldstad räknades detta som en våning. Likaså skulle gathörnen vara rundade eller avskurna och husen "ej strykas med oblandadt vit färg, utan bör färgen lämpas så, att han icke blir för ögonen menlig eller besvärlig." (1874 års Byggnadsstadga, §28)

Figur 3. Karlbergsvägen 22, fotograf och årtal okänt, troligen 1901-1920

De familjer som flyttade in i de nyuppförda husen var grupper från tidens alla dåvarande samhällsklasser. En stor del av lägenheterna för arbetarfamiljer var små och vette in mot innergårdarna. Större och lite mer påkostade lägenheter beboddes av lägre tjänstemän och förlades i gathusen. Ett antal större parادلägenheter byggdes mot de nya stora gatorna, Karlbergsvägen inräknad. De nya husen hade dock fortfarande torrklosett på gården men även moderniteter som en gemensam tvättstuga med badrum (Backlund & Cnattingius 1989:16). År 1889 omfattades Adolf Fredriks församling av närmare 50 000 människor, något som föranlade projekteringen av en ny församlingskyrka, Gustav Vasa kyrka (Kåring 1984:60). Behovet av en ny kyrka och att splittra en församling i tre nya tydliggör den markanta ökning i invånarantal denna stadsdel genomgår under ett fåtal årtionden.

Frans Hedberg sammanfattar sina intryck av den framväxande stadsdelen i *Arbetarliv* utgiven 1892; "Det ger en egendomlig anblick av något halvfärdigt, när man nu för tiden går utåt Karlbergsvägen, den gamla idylliska Karlbergsallén... Nu för tiden är det slut med idyllen, och en ny stad har börjat resa upp sina stillösa hyreskaserner här och där i backarna...som gör intryck av att hava kommit för tidigt till världen, varför de står och väntar på att få stöd och sällskap av några andra" (Heimer & Palmér 1972:32).

Figur 4. Karlbergsvägen sedd från Odenplan 1930

En skribent i *Ny Illustrerad Tidning* från år 1898 har en annan syn på saken; "Breda, av praktfulla hus kantade, friska, lummiga parker och ett brusande storstadsliv skola snart möta blicken, där förut legat tysta, trista, från rörelsen och samfärdseln avskilda kvarter. Den, som ej på ett eller annat år besökt dessa trakter och till hösten styr sina steg dit upp, skall tro att det är i en ny och främmande metropol han befinner sig." (Heimer & Palmér 1972:28).

Åsikterna kring de nya stadsdelarna gick uppenbarligen isär men oavsett tog Stockholm i och med rivningsvägen i slutet av 1800-talet steget mot att försöka bli en modern, internationell huvudstad i klass med övriga Europa.

2.1.2 Karaktär och beskrivning

Idag är Karlbergsvägen starkt förändrad i sitt uttryck för 1800-talets senare hälfts revolutionerande stadsplanering. Spåren av den lummiga, av förträdgårdar kantade, esplanaden kan idag anas genom gatans ovanliga bredd. Planteringarna i sig är borta men trädalléerna ut med gatan är kvar. Gatan är idag hårt trafikerad och storstadens bullermatta är här påträngande.

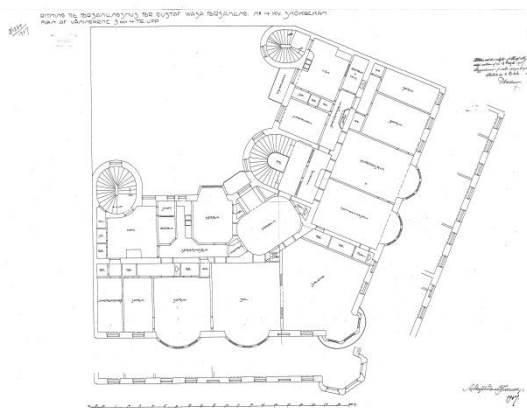
Vid en första anblick slås man av likheten mellan byggnaderna. Förutom på två fastigheter är alla fasader utmed den studerade sträckan av gatan putsade. Formspråket i portiker, fönsteromfattningar, burspråk och ornament är enhetligt och synes hämtade ur samma inspirationskälla. Nyrenässans i olika tappningar är den dominerande stilen på de äldsta byggnaderna medan inslag av nybarock präglar flera av byggnaderna från 1900-talets början.

Karlbergsvägen 7 kv. Snölockan 4

Figur 5. Hörnet Karlbergsvägen - Västmannagatan

Byggnaden uppfördes mellan åren 1907 och 1909. Arkitekt var arkitektkontoret Hagström och Ekman. Byggmästare var J R Edblom och byggherre var Adolf Fredriks församling, senare Gustav Vasas församlings byggnadskommité (Bergquist & Malmquist 1970:K.VII). Fastigheten byggdes om 1938. Byggnadens funktion var bostäder men också församlingshus för den nybildade Gustav Vasa församling. Huset har det avrundade hörn som byggnadsstadgan förordade och är i fem våningar med ett souterrängplan och en senare tillkommen vindsvåning. Bottenplanet är av grå granit, påföljande två våningar har tidigare varit putsade i en mörkare nyans men idag är hela huset sprutputsad i samma kulör. Burspråken smyckas av balkongräcken med vacker smidesornamentik. Den omsorgsfullt skulpterade och detaljrika portiken är i samma gråa granit som sockeln. Hörntornet är i brunmålat trä och vars torn kröns av en lanternin. Taket är i svartmålad plåt. I byggnaden fanns när den stod färdig tre storlekar på lägenheterna, 2-3 rok, 4-5 rok med tillhörande jungfrukammare samt 6 rok med 2 jungfrukammare. Därtill kom församlingslokalerna, en församlingssal, pastors-expeditionen, lokaler för fattig-, kyrko- och skolråd med mera (Backlund & Cnattingius 1989:196).

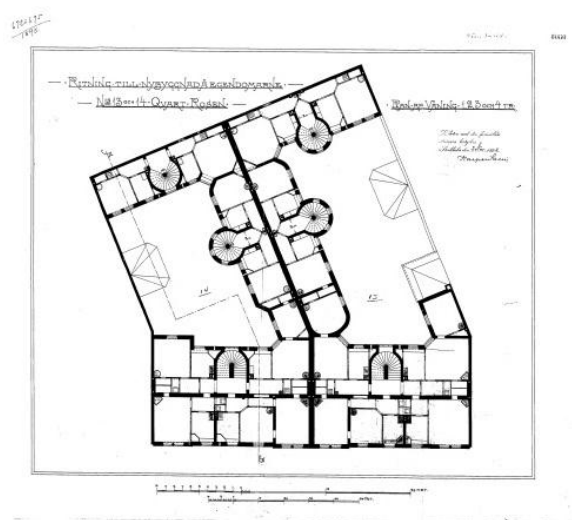
Figur 6. Plan av byggnaden 3 o. 4 trappor upp

Karlbergsvägen 25, Kv Rosen 14

Figur 7. Karlbergsvägen 25 bredvid sin samkomponerade granne

Fastigheten uppfördes samtidigt som grannfastigheten Rosen 13 och deras fasad är en samkomponerad skapelse. Byggnadsåren var 1898-1900 och arkitekt och byggmästare var A Siösteen, byggherre var C Fellenius. Lägenheterna var små, antingen 1 eller 2 rok både i gathuset och gårdsflyglarna. Huset är i fem våningar med butikslokaler i gatuplan. Bottenvåningen är putsad i brunt med omfattningar kring muröppningar i grå kvaderrustik. Ovanpåliggande våningsplan är släputsad i en mörkbrun kulör varpå de tre översta är i gulocker nyans med ritsade dekorelement. De lägre våningarna skiljs från de övre genom profilerade gesimser. Det något flacka taket är av svartmålad plåt.

Figur 8. En plan visande de båda byggnadernas sammanbyggda gat- och gårdshus

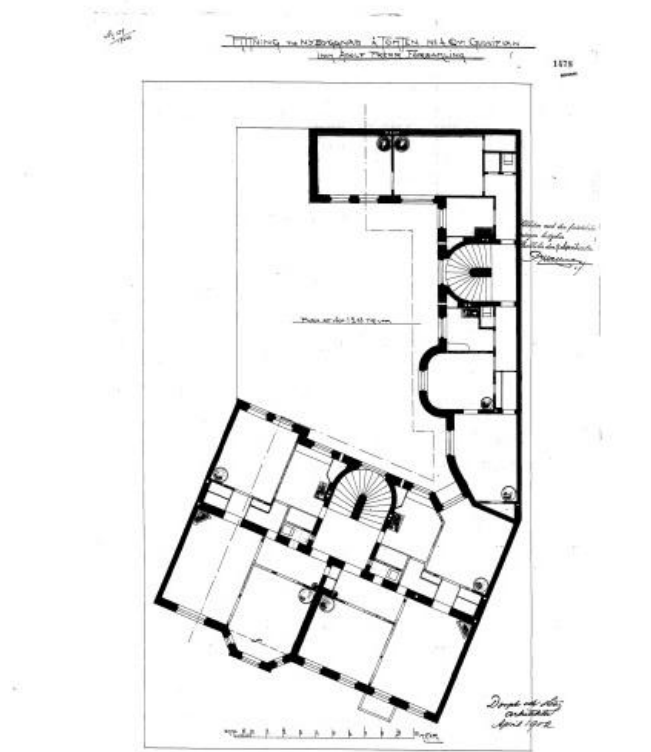
Figur 9. Byggnadens fasad i sin helhet

Karlbergsvägen 28, kv Gullvivan 4

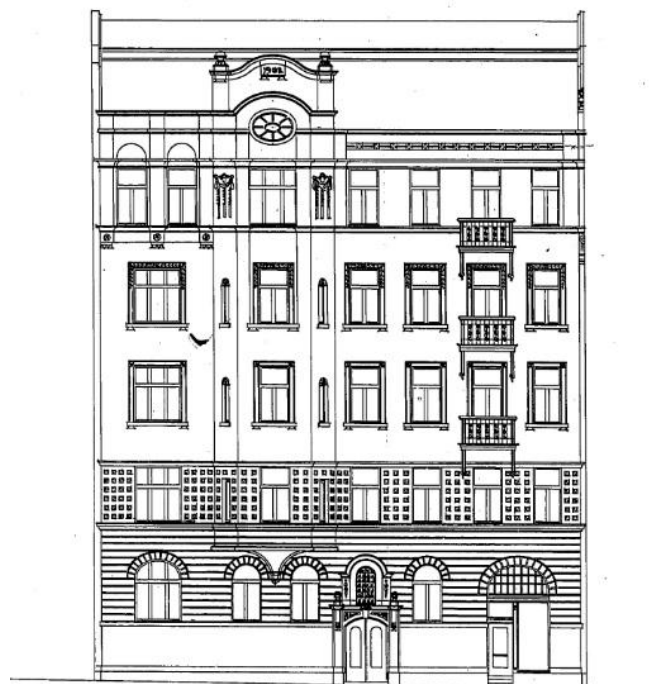

Figur 10. Karlbergsvägen 28

Huset byggdes mellan åren 1902 och 1903, arkitekter var firman Dorph & Höög. Byggmästare och byggherrar var B P Dahlbeck och N N Engström. Lägenheterna var vid uppförandet 1-3 rok. Huset är fem våningar högt exklusive den senare tillkomna vindsvåningen. Fasaden är idag ändrad, den enkla, bruna puts vi ser är ett senare tillskott vilket blir tydligt på den fasadritning som syns här intill. Bottenvåningen är grå, bandrusticerad sprutputs. De övre våningarna är i brun puts. Den detaljerade portalen är av sandsten med ett överliggande fönster. Taket är av rödmålad plåt.

Figur 11. Byggnadens våningar 1, 2 o. 3 trappor i plan

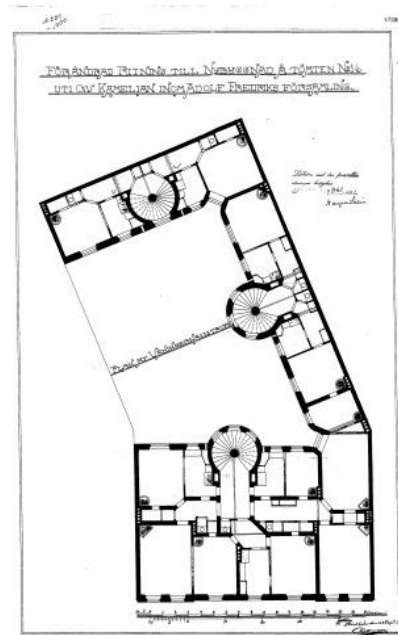
Figur 12. Byggnadens ursprungliga fasad åt Karlbergsvägen

Karlbergsvägen 33, Kv Kamelian 16

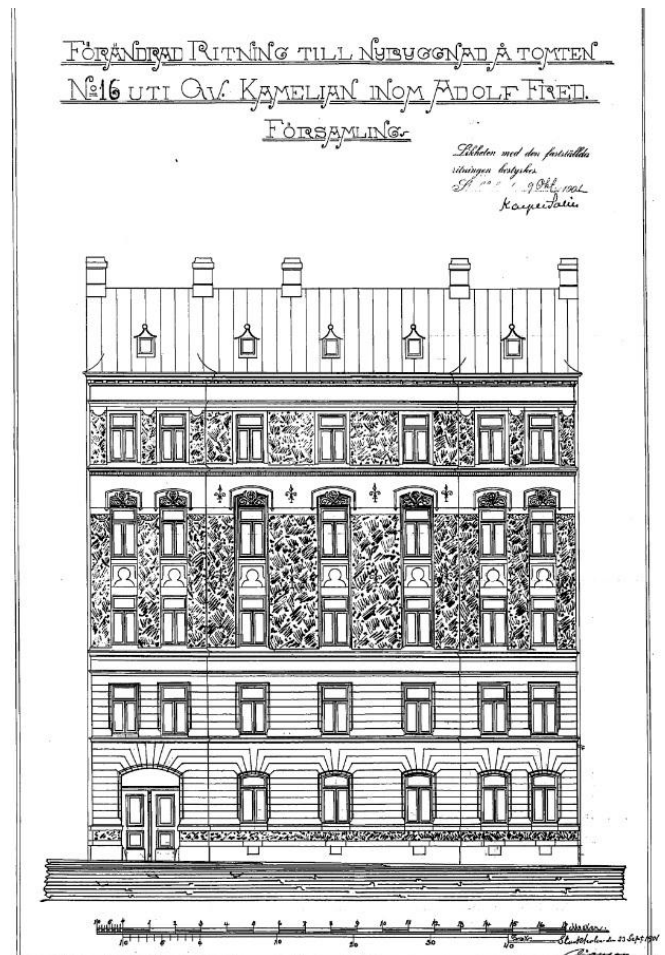

Figur 13. Karlbergsvägen 33's bevarade gatufasad

Fastigheten uppfördes mellan 1900-1902, arkitekt var O Jansson och byggherre C Fellenius. Huset är i fem våningar och har till stor del behållit sin ursprungliga fasad även om färgsättningen ändrats och en balkong tillkom 1910. Bottenvåningen och den ovanpåliggande våningen är i gul, bandrusticerad slätputs. De övre våningarna är i en ljusare spritputs där omfattningar och dekorativa fält är i slätputs. Svartmålade ankarjärn och över fönster liggande putsornament smycker fasaden. Taket är av svartmålad plåt. Entrépartiets port är en komposition av ek och klarglas. Lägenheterna bestod 1902 av 1, eller 2-3 rok i gathuset, ett mönster många fastigheter utmed Karlbergsvägen följer.

Figur 14. Plan över byggnadens 1, 2 och 3de våningar

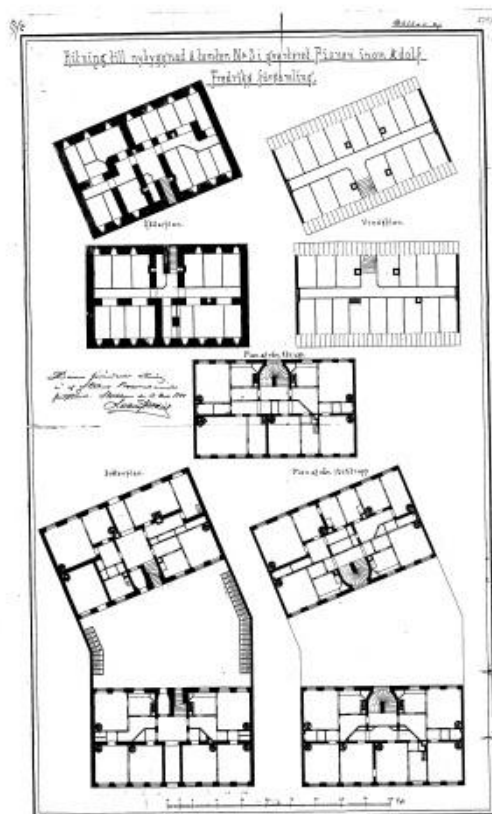
Figur 15. Huset's fasad åt Karlbergsvägen, beskuren

Karlbergsvägen 38, Kv. Pionen 3

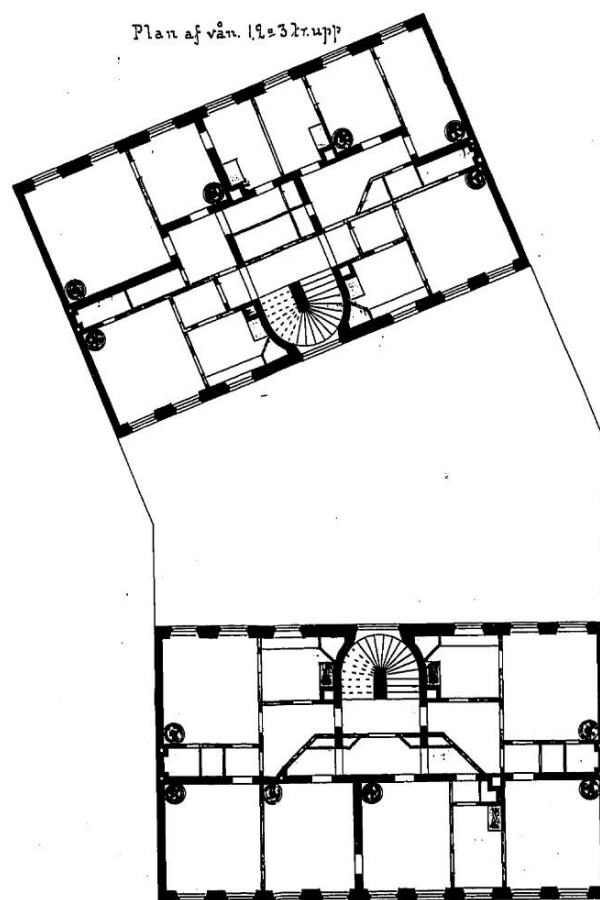

Figur 16. Karlbergsvägen 38

Huset uppfördes åren 1884-1887, arkitekt var N F Söderberg, byggherre var G A Fröberg och byggmästare J A Hakansson. Huset är i fem våningar där de tidigare butikerna i bottenvåningen omvandlats till bostäder 1918 (Backlund & Cnattingius 1989:153). Gatufasaden är putsad i slät- och spritputs i en vit kulör. Bottenplanet och första våningen är rusticerade, fasaden smyckas av kolossalpilastrar i komposit ordning som bryter genom våning 2 och 3. Husets profilerade listverk är kraftiga i sitt uttryck och väggen avslutas i en tandsnittsfris mot taket. Taket i sin tur är av brunmålad plåt. När huset uppfördes var lägenheternas storlek om 2 rok.

Figur 17. Gat- och gårdshuset i plan

Figur 18. Byggnadens första till tredje plan

2.1.3 Arkitekterna

Utbildningsvägen för arkitekter var vid 1850-talets mitt begränsad i Sverige till ett fåtal vägar, vilken väg man som blivande arkitekt valde berodde på ekonomisk situation, begåvning och ambition (Hall 1981:12). De arkitekter som var verksamma i Stockholm och som erhållit sin utbildning under 1850- och 1860-talet hade nästan uteslutande fått den via KTH och senare vid Konstakademiens byggnadsskola. Liknande bakgrund gäller för de två årtionden som följde därefter (Hall 1981:13). Som exempel kan firman Hagström & Ekman granskas. Georg Hagström (1865-1918) inledde studierna vid Högre allmänna läroverket i Växjö, därefter studerade han först vid Kungliga tekniska högskolan och fortsatte med vidare studier vid Konstakademien. Frithiof Ekman (1871-1941) gick en snarlik väg, efter en studentexamen från Hudiksvall läste han vid Kungliga tekniska högskolan för att sedan läsa vidare vid Konstakademien (Arkitektregistret). Sin gemensamma verksamhet inledde de 1904 i en lägenhet på Fredsgatan 13, numera Utrikesdepartementets byggnader (Hall 1981:13).

Kungliga Tekniska Högskolan påbörjade sin historia som Teknologiska Institutet och inrättades 1826. Utbildningen riktade sig länge på hantverk och rent praktiska områden men omvandlades 1846 till en mer strängt teoretisk skola där större inträdeskrav gällde. Studietiden från 1851 och framåt var tre år och Allmän byggnadskonst var ett av de ämnen man som student kunde läsa. I och med att verksamheten flyttade till sina nya lokaler vid Drottninggatan 1863 (Althin 1970:74) utökades kurserna i husbyggnadskonst och kom att betraktas som ett fristående ämne (Althin 1970:16).

Figur 19. Kungliga Tekniska Högskolans lokaler vid Drottninggatan. Fotografi taget mellan 1880 och 1910

När Teknologiska Institutet omvandlades till teknisk högskola övertogs den grundutbildning som tidigare hållts vid Konstakademien. Utbildningen blev nu fyra år lång och intagningskraven omfattade studentexamen eller likvärdig förberedande utbildning. Arkitekturklasserna lärde ut kunskaper inom en mängd områden, bland annat allmän byggnadslära, materialteknik, geometri, allmän fysik, modellering, arkitektur och ornamentik, byggnadskonstens historia och frihandsteckning.

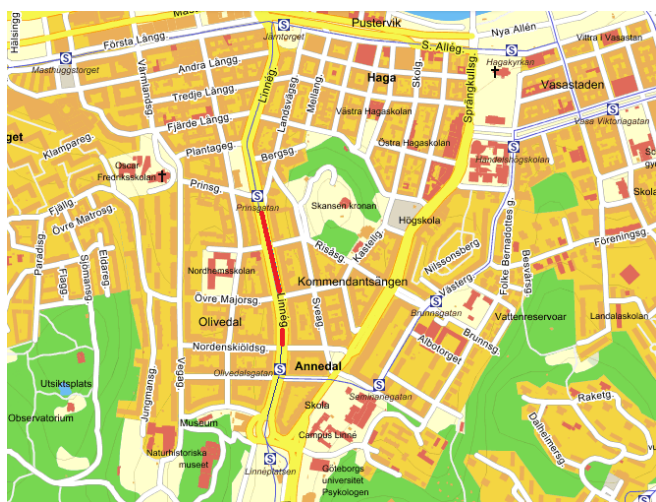
Konstakademiens byggnadsskola bestod av en högre och en lägre utbildningsnivå fram till 1876. Studenter kunde då erhålla en grundutbildning och en högre utbildning med inriktning på arkitektoniska och estetiska övningar. Den lägre nivån pågick i normalfall i tre år där studenterna erhöll undervisning i klassisk stillära med fokus på kolonnordningar, allmän husbyggnadslära, ornamentsritning och kostnadsförslag. Förkunskaper inom geometri och matematik krävdes för att få en studieplats, det fanns dock kurser inom även detta.

Figur 20. Konstakademiens byggnad 1905, smyckad inför ett besök av hertigparet av Skåne

Den högre nivån pågick också under tre år och var uppdelad i två klasser. Här fick studenterna en fördjupad inblick i arkitekturens historia och praktik genom föreläsningar inom konsthistoria, komposition, fasadritning och övningsuppgifter. Läsåren avslutades med två mindre rittävlingar de första två åren och en större det sista. Dessa tävlingar bjöd på utmaningar för studenten, ritningsförslag på operahus, skolbyggnader eller palats i olika stilar var vanliga uppgifter. Den som vann avgångsklassens tävling fick mottaga en kunglig medalj (Hall 1981:9). 1876 lades den lägre byggnadsskolan ner då Kungliga tekniska högskolan gjorde anspråk på studenterna. Den högre skolan fortsatte i samma anda som tidigare och hade målet att undervisa i "byggnadskonstens estetiska del och fortskridande övning i arkitektonisk komposition".

2.2 Linnégatan

Figur 21. Karta som visar Linnégatan där den studerade sträckan markerats i rött

Linnégatan sträcker sig från Järntorget i norr till Linnéplatsen invid Slottsskogen i söder och omges av stadsdelarna Haga, Olivedal, Masthugget och Kommendantsängen i Göteborg. Namnet härstammar ifrån Carl von Linnés besök i staden 1746 och fastställdes 1882, tidigare var benämningen på gatan Första Tvärgatan (Baum 2001:194). Längre var gatan inte bebyggd längre än till nuvarande Plantagegatan men på 1890-talet inleddes bostadsbyggandet även längs den övre sträckan. Den del av gatan den här studien kommer att behandla sträcker sig från Prinsgatan i norr till Nordenskiöldsgatan i söder och omfattar 25 fastigheter. Adresser som ingår är alltså Linnégatan 25-62 med undantag av ett nybyggt kvarter som utgår ifrån studien. Kvarteren som omfattas är Djupsdalen, Bergsslätten, Bergsfästet, Murbräckan och Karl XII.

2.2.1 Historik

Carl von Linné hade vid sitt besök på 1700-talet sagt följande om Göteborg, "inbyggarna må väl och äga sköna samt vackert möblerade hus" (Lönnroth 2003:22). Detta var en beskrivning man knappast hade kunnat göra om staden hundra år senare. I likhet med Stockholm vid 1800-talets senare hälft så var Göteborgs bostadssituation dålig. De sanitära missförhållanden som rådde i staden och trångboddheten var under all kritik, något som ofta också uppmärksammades. Göteborg hade sedan början av 1800-talet sakteligen tagit över Stockholms roll som Sveriges viktigaste hamnstad och i slutet av 1890-talet utvecklades handelsstaden vidare till att bli en betydande industristad. Under detta årtionde fördubblades antalet industriarbetare i staden (Clarín 1993:31). Detta kan direkt

relateras till att stadens befolkning ökade drastiskt, 1880 bodde det 76 000 invånare i staden, 1900 hade denna siffra stigit till 130 000, en ökning på närmare 70% (Clarín 1993:28). Denna ökning och den ständiga inflyttningen från den omgivande landsbygden satte stor press på en utbyggnad av staden. Under 20 år mellan 1880 och 1899 uppfördes hela 488 stenhus och 753 trähus i Göteborg för att inhysa den växande invånarskaran (Clarín 1993:29). Området kring Järntorget bebyggdes tidigt, en effekt av Göteborgs stad krav på expansion (Caldenby, Linde Bjur & Ohlsson 2006:140). Linnégatans övre del tillkom 1890 enligt den gatureglingsplan som upprättats 1878 för Majorna och Masthugget som en bred esplanad från Järntorget söderut till Slottsskogsparken (Herklint 1992:31). Denna plan var en senare del av 1866 års stora utbyggnads- och regleringsplan som då upprättades. Planerna innebar att glesa och oregelbundet bebyggda områden skulle rivas och ersättas med kvarter och gator i rätta, välordnade vinklar. Genom planupprättandet fick också stadens öppna platser en mer ordnad struktur, Järntorget där inräknat.

GMA:2654:48

Figur 22. Djupedalsgatan sedd från Linnégatan, tomten bredvid ännu obebyggd. Foto taget 1902

Denna omdaning skedde under lång tid, 1860-1930, vilket gav bebyggelsen spridd karaktär (Lönnroth 1999:162). Stadsdelen ligger i en sprickdal, typisk för det Bohuslänska landskapet, vilket gör att bebyggelsen blivit underordnad naturliga förutsättningar. Gatans utvidning uppåt krävde en kulvertering av Djupedalsbäcken som rann från Slottsskogen (Caldenby, Linde Bjur & Ohlsson 2006:130). Områdets nämnda naturliga förutsättningar med höjdskillnader och bergshjässor har resulterat i att stadsdelarna i denna delen av staden ter sig som pusselbitar som sammanfogats. Detta beror på att terrängen i stor utsträckning bestämde utbyggnadsetapperna (Caldenby, Linde Bjur & Ohlsson 2006:130).

Kvartersindelningarna höll man dock fast vid vilket gett spännande, oregelbundna och öppna kvarter där trappgator används i de mer kuperade partierna.

GMA:2622:568

Figur 23. Djupedalsgatan sedd från Linnégatan, granntomten nu bebyggd. Foto taget 1910

Det frilagda teglet har med tiden gett Göteborg en särpräglad karaktär och tradition. Det gula teglet importerades från Flensburg eller andra orter i norra Tyskland eller Danmark, det ansågs både vackert och tåligt mot det salta kustklimatet. Oputsade, råa tegelfasader som lämnades råa kom att kallas "rohbau" och tillhör en tydlig byggnadstradition i Göteborg (Hammariskiöld & Linde Bjur 1996:13).

Husen som uppfördes i området var till största delen bostäder men även mer samhällsinriktade byggnader tillkom. Viktoriaskolan, idag Hagabion, var det första stenhus att uppföras vilket skedde 1875. Därtill räknas Nordhemsskolan 1917, en brandstation, ett polishus och auktionsverket (Lönnroth 1999:165). Bostadshusen som uppfördes längs paradgatan Linnégatan följde samma upplägg som på Karlbergsvägen i Stockholm. Husen som vette mot gatan var fem våningar höga och hade rymliga, påkostade lägenheter. De lägenheter som vette inåt gården och mot omgivande gator var dock mindre och avsedda för de för tiden lägre samhällsklasserna. Gårdarna inuti hyreskasernerna som kilades i mellan de branta bergssidorna kunde ibland bli mörka, trånga och fuktiga (Clarín 1993:29).

Författaren Viveca Lärn beskriver sina intryck av Linnégatan under sin uppväxt i Göteborg så här; "Linnégatan som redan när den tillkom var så lik en fransk boulevard någon gata i Göteborg kan bli, på 1800-talet dessutom med en elegant ridbana i mitten, under vilken "Rättebäcken" diskret och illaluktande smög fram i en kulvert." (Hammariskiöld & Linde Bjur 1996:19).

Under 1970- och 1980-talet revs uppemot 20 byggnader i området varav flera fanns längs Linnégatan. I de flesta fall berodde detta på svåra skador i grundläggningen med sättningskador som konsekvens. De har sedan dess ersatts med nya byggnader av olika karaktär och har gett Linnégatan ett flertal nya årsringar på gott och ont.

2.2.2 Karaktär och beskrivning

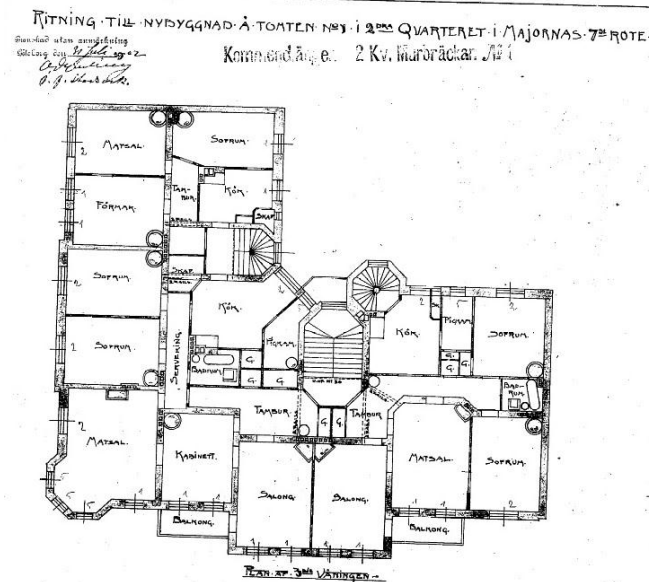
Linnégatan med sina förträdgårdar, trädalléer och kuperade terräng kantas idag av restauranger och barer och har blivit ett av Göteborgs festligare stråk. Den äldre bebyggelsen står sig väl emot de moderna tillskotten. Flera av de äldre husen har dock rivits efter problem med instabila grunder och de hus som uppförts på deras plats försöker, ofta klumpigt, efterlikna sina äldre grannar. Detta ger ett blandat formspråk i bebyggelsen längs gatan och förtar något av den monumentalitet gatans bredd och byggnadernas höjd kombinerat med sekelskiftesarkitekturen annars säkert hade gett.

Linnégatan 40, Djupedalsgatan 6, Kv. Murbräckan 1

Figur 24. Linnégatan 40, tidigare avbildat på fotografier i avsnittet historik

Fastigheten uppfördes 1903, arkitekt var Gustaf O. Johansson, byggmästaren hette A. Nordström. Byggnaden är sex våningar hög med bottenvåningen avsedd för butiksverksamhet inräknad. Sockeln är rusticerad slätputs med enkla omfattningar kring valvöppningar. Övergången till andra våningen markeras av en gördelgesims i rött tegel. Den andra våningen är slätputsad i samma ljusa kulör som bottenvåningen med rektanglar av frilagt, rött tegel vilket skapar ett estetiskt uttryck. De övre våningarna är i frilagt gult tegel med fönsteromfattningar i ljus puts. Husets frontespis kröns av en segmentsgavel. Balkonger på var sida om frontespisen har insynskydd av brunmålade, korrugerade plåtar. Byggnaden har ett hörntorn som kröns av en spira i svart plåt. Taket i övrigt är flackt och av rödmålade plåt. Förträdgården är intakt med fria gräsytor.

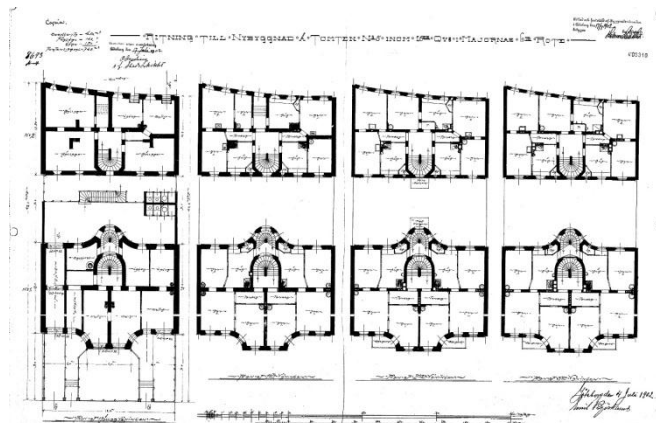
Figur 25. Linnégatan 40, 3 trappor upp (beskuren).

Linnégatan 31, Kv. Djupedalen 5

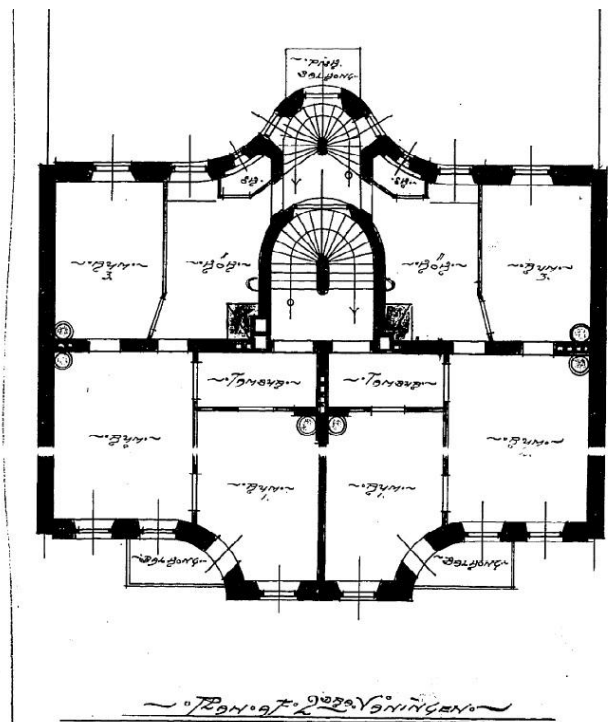

Figur 26. Linnégatan 31

Byggnaden uppfördes 1902 av byggmästare Emil Björklund som också ritade fastigheten. Bottenvåningen är av, i Göteborg vanligt förekommande, rusticerad kvaderputs med grov ballast vars fogar accentueras genom en ljusare nyans. Övergången till de övre våningarna tydliggörs genom en gördelgesims smyckad med konsoler i form av voluter. Fasaden i övrigt är av ljusgult tegel med konsoler och omfattningar som smyckande ornament. En utskjutande frontespis markerar fastigheten mitt och dess sidor är rundade mot de bakomliggande murarna. Frontespisen kröns av en skulpterad snäcka. Balkonger i svart smidesjärn blir ett dominerande inslag i den annars ljusa fasaden. Taket är brant i vinkel och av rödmålad plåt, det är genombrutet av takfönster. Förträdgården är stenlagd, förmodligen en praktisk åtgärd för de butiksverksamheter som rymts i nedervåningen.

Figur 27. Gat- och gårdshuset vid Linnégatan 31

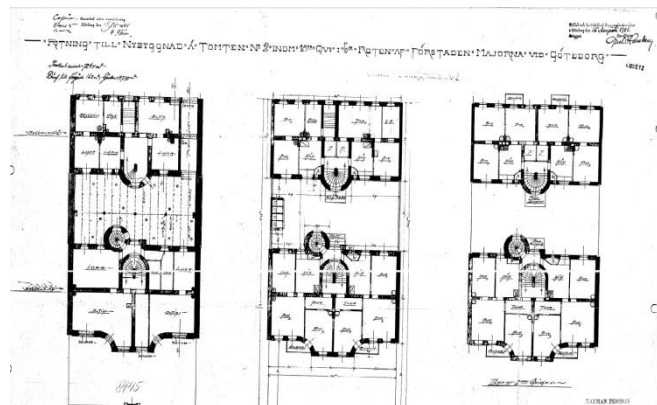
Figur 28. Beskuren bild visandes byggnadens andra våning

Linnégatan 25, Prinsgatan 2, Kv. Djupedalen 1

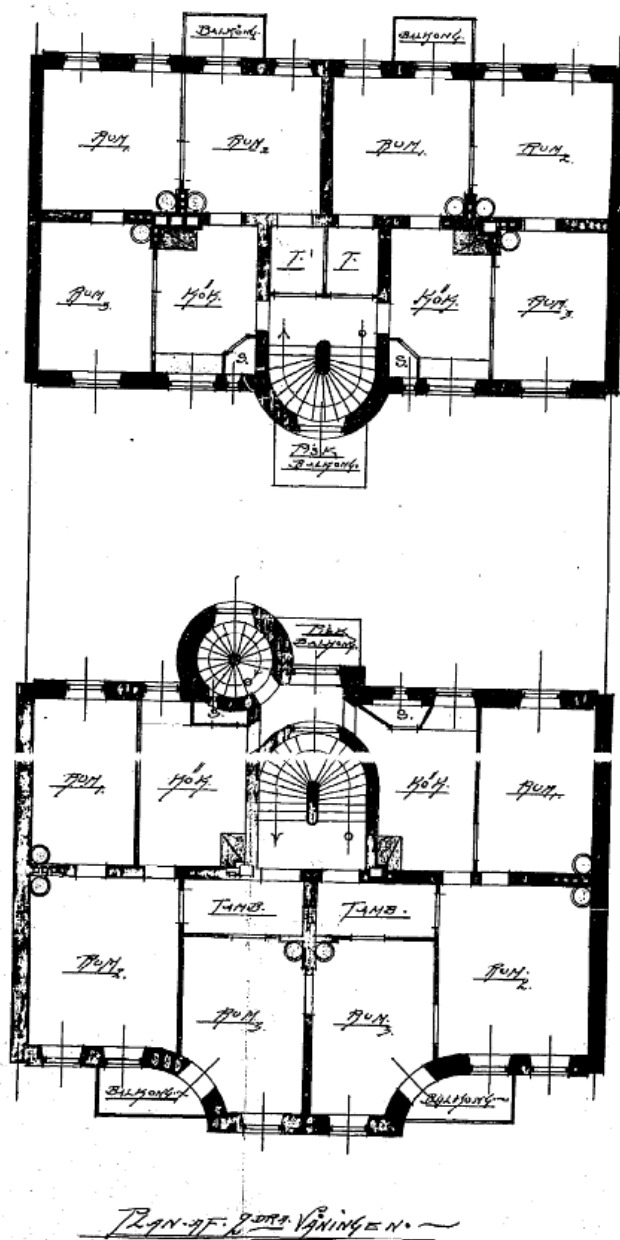

Figur 29. Linnégatan 25 sedd från korsningen

Huset byggdes år 1900 av byggmästare Nathan Persson och ritades av Gustaf Elliot. Huset är ett av Linnégatans mer utsmyckade fastigheter och har inte genomlidit någon förenkling av sin fasad som en del av sina grannar. Bottenvåningen är i grovt bearbetad röd granit huggen i kvader. Band med slåthuggen grå granit löper också runt våningen. Våningen över består av slät puts i en jordröd kulör med kvaderristningar. Omfattningarna är diskreta och reducerade till markeringar runt fönstren. De resterande våningarna bjuder på en kavalkad av ornament. Där mörkrött tegel står mot ljusa putsomfattningar kring fönster och andra byggnadsdelar. Byggnadens mittsektion flankeras på var sida av två burspråk som löper genom tre våningar. Husets kransgesims pryds av voluter, profilerade listverk och en tandsnittsfris. Taket är av plåt och genombrutet av frekventa takkupor. Byggnadens förträdgård har inretts till permanenta uteserveringar till de restauranger som bottenvåningen inhyser.

Figur 30. Linnégatan 25 med sin monumentala frontespis.

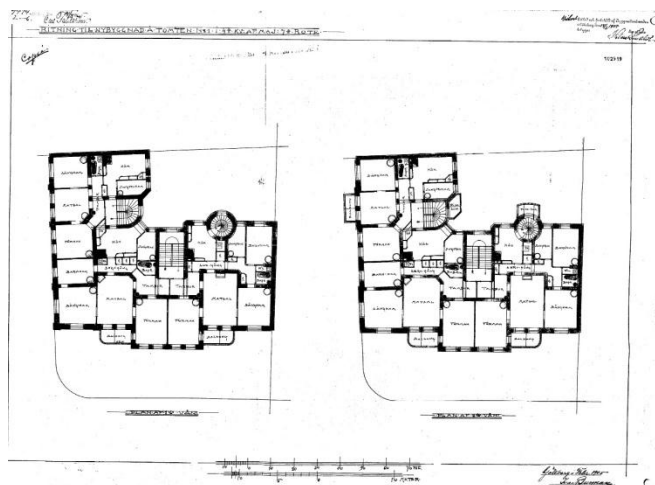
Figur 31. Linnégatan 25's gat- och gårdshus andra våningar

Linnégatan 52, Majorsgatan 12, Kv. Karl XII 1

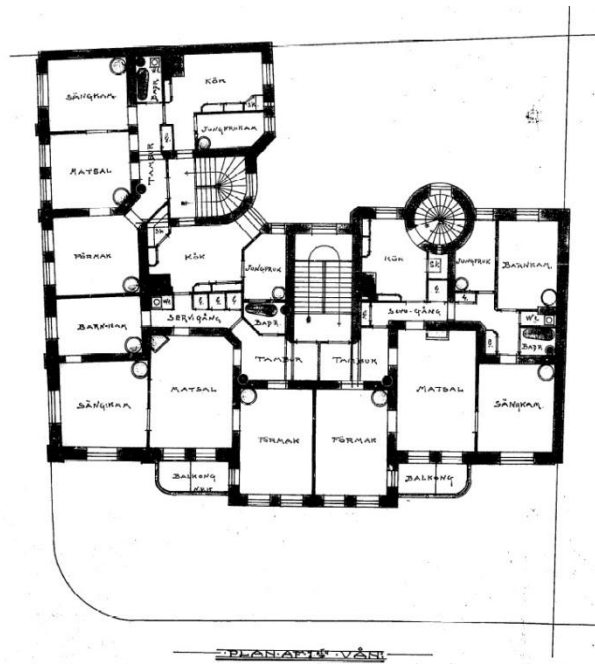

Figur 32. Linnégatan 52

Byggnaden uppfördes 1905 och ritades av arkitekt Ivar Burman, byggmästare var O.A Burman. Bottenvåningen är i bandrusticerad ljus slätputs med mer utsvävande ornamentik runt entréportiken. De överliggande våningarna är enkla i sitt uttryck med murar av ljusgult tegel, det enda dekorativa i fasaden skapas genom blinderingar i muren. Byggnadens frontespis flankeras av balkonger med räcken i svartmålat smidesjärn. Huset kröns av trappstegsgavlar och frontespisen av ett tak av svarta plattor lagda i fjällmönster. Fastighetens övriga tak är av rödmålad plåt. Byggnadens fasad har uttryck från nygotiken och rundbogen. Förträdgården har liksom andra utefter gatan inretts med en uteservering till den restaurang som huserar i bottenvåningen.

Figur 33. Planlösning av hörnhuset vid Linnégatan 52

Figur 34. Byggnadens första våning i beskuren plan

Copia

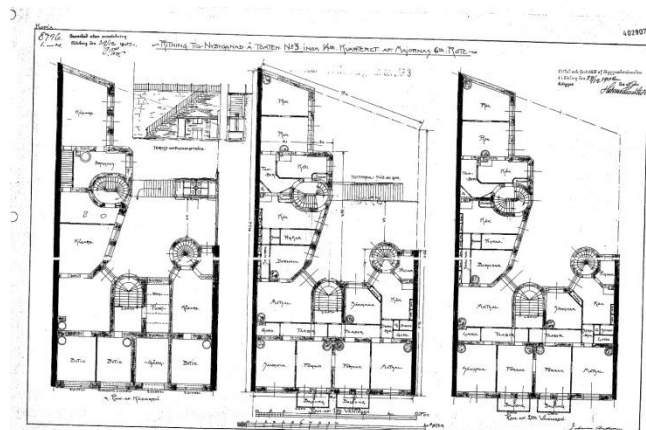
Figur 35. Byggnadens fasad åt Linnégatan

Linnégatan 37, Kv. Bergslänten 3

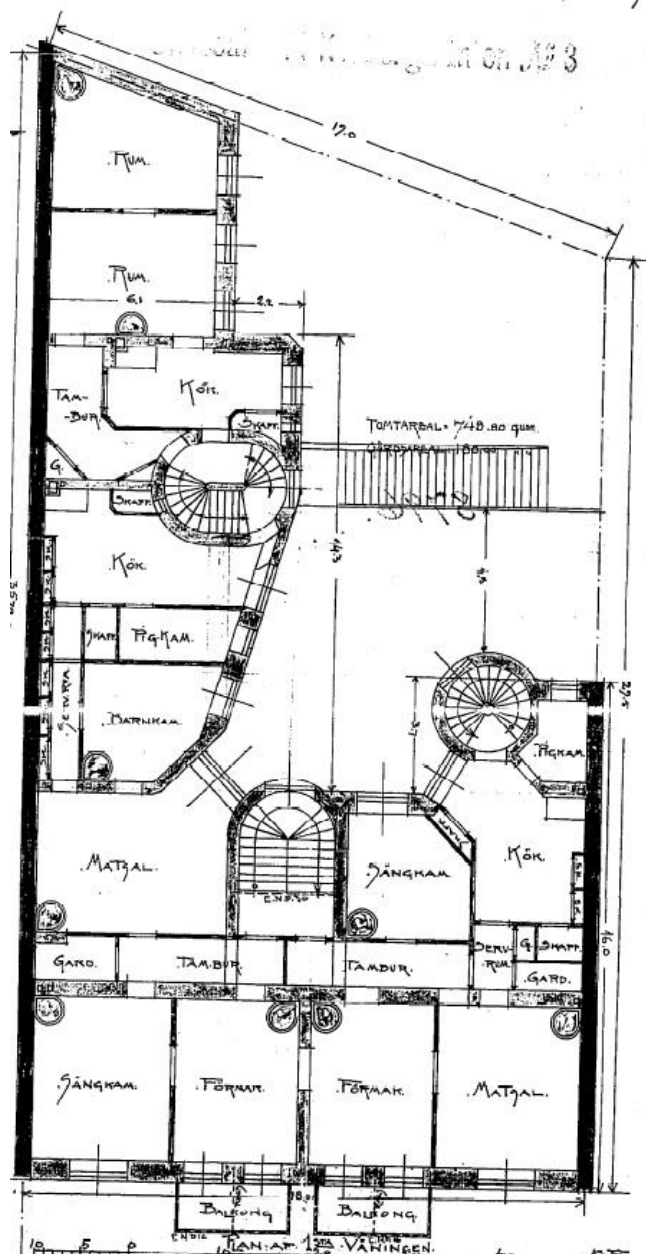

Figur 36. Linnégatan 37 med sin granne Linneakyrkan

Fastigheten byggdes 1903. Arkitekt bakom var Johannes Andersson som även tog sig än byggmästarrollen. Bottenvåningarnas murar är av grå betong i ömsom slätt ömsom rusticerat utförande. De två nedersta våningarna är nedsmutsade av den omgivande stadsluften vilket ger byggnaden en ålderdomlig karaktär. De överliggande våningarnas murar är av ljusgult tegel som står i kontrast till de grå fönsteromfattningarna av betong. Husets mittparti markeras av ett utskjutande burspråk som till synes bärs upp av kraftiga betongkonsoler i form av voluter. I den gavel som pryder frontespisen kan den för tiden nya betonggjuteriets konst avläsas i vacker växtinspirerad ornamentik. Tak och droplåtar är av rödmålad plåt, blekta av tidens tand. Byggnadens vertikala strävan förstärks genom grannfastigheten Linneakyrkans torn och högsträckta fönster. Förträdgården har hållits fri från påverkan och är än idag en grönyta.

Figur 37. Linnégatan 37

Figur 38. Fastighetens första våningsplan

2.2.3 Arkitekterna

Till skillnad från sina kollegor i Stockholm var de i Göteborg aktiva arkitekterna inte alls från samma homogena utbildningsbakgrund. Några få hade fått sin utbildning i Stockholm och liksom de arkitekter som hade begåvning och ambition med sitt yrke var det Konstakademiens högre byggnadsskola som gällde för vidare utbildning. Det fanns dock alternativ, i Göteborg hette alternativet länge Chalmersska Slöjdskolan. Denna föregångare till dagens Chalmers grundades 1829 och hade en avdelning för byggnadskonst. Namnet ändrades 1882 till Chalmers Tekniska läroanstalt (Samuelsson & Samuelsson 1994:128). I likhet med arkitektutbildningen i Stockholm var den indelad i en lägre och en högre nivå. Under 1800-talets senare hälft bestod den lägre av två studieår medan den högre pågick i tre. Utbildningen i *allmän byggnadslära* innehöll bland annat lära om naturstenarna, formgivning av byggnadsdelar och profiler, val av byggnadsmaterial och timmermanskonstruktioner (*Teknik i 150 år* 1979:60). De som läste *Byggnadskonst* vilket var den högre nivån läste mer teoretiska ämnen varav ett urval var kupoler över olika rum, järnkonstruktioner, taktäckning, fabriksskorstenen och inredningsarbeten. Eleverna vid Chalmers fick således en mer praktisk och materialinriktad utbildning jämfört med sina kollegor i Stockholm som vid tiden blickade bakåt på arkitekturhistoriska förebilder. Lärare på läroanstalten var framstående arkitekter och undervisade i denna följd, Victor von Gegerfeldt, Victor Adler och Hans Hedlund (Samuelsson & Samuelsson 1994:123). Hedlunds avgångselever kom naturligt att spegla Göteborgs arkitektur under de årtionden som omger sekelskiftet 1900 (Caldenby, Linde Bjur & Ohlsson 2006:12).

Figur 39. Chalmersska Slöjdskolans lokaler på Storgatan 43 uppförda 1867

Som läroanstalt i Sverige hamnar Chalmers vid den här tiden på en mellannivå där de elementära tekniskolorna var under och Kungliga Tekniska Högskolan var över.

I Göteborg var även flera av de byggnader som uppfördes ej ritade av en arkitekt utan samme byggmästare som stod för projektet stod också bakom byggnadens utformning. Yrket byggmästare har sitt ursprung i medeltidens hantverkarskrån och stod länge för en person på mästare nivå inom mureri eller timmer. 1846 upphörde skråväsendet i Sverige vilket också resulterade i att många nya kombinationer av byggmästare uppstod, att kalla sig både arkitekt och byggmästare var inte ovanligt (Clarín 1993:29). Flera av de byggmästare som var verksamma i Sverige vid 1800-talets senare del var från början murare, större delen av dem var också invandrare från Tyskland. Exempelvis var drygt hälften av murarna i Stockholm och lite över en tredjedel av murarna i Göteborg av tyskt ursprung (Carlsson 1988:16). Flera av de mest prominenta byggmästarna i Göteborg vid den här tiden kom från Tyskland, Joachim Dähn, August Krüger och Philip Jakob Rapp (Caldenby, Linde Bjur & Ohlsson 2006:12). Utbildningen för en byggmästare vid den här tiden varierade. Flera var egenskolade, läroböcker inom byggnadskonst fanns tillgängliga och kombinerat med en praktisk yrkeserfarenhet kunde man tillkansa sig det kunnande som krävdes. Andra gick vägen via Chalmers eller någon av de andra lägre högskolorna för tekniska utbildningar och lärde sig byggnadslära där. Utöver sin egen kunskap anställde ofta byggmästaren andra yrkeskategorier för att täcka in specialistbehovet inför olika projekt, samarbeten med konstruktörer och arkitekter blev allt vanligare (Clarín 1993:34). Byggmästarrollen utvecklades fort från att vara en dubbel roll i slutet av 1800-talet där byggmästaren både kunde vara byggherre eller arkitekt jämte sitt primära uppdrag till att bli den entreprenörroll vi känner igen idag. Detta är en konsekvens av den förändring byggbranschen genomgår under efterkrigstiden, sektorn blir en renodlad beställarorganisation (Clarín 1993:34).

3. Resultat av studien

Det här kapitlet kommer att diskutera de skillnader och likheter städerna emellan som studien visat. Kapitlets senare del är ett avsnitt där resonemang förs kring hur dessa skillnader uppkommit.

3.1 Gatorna i jämförelse

Gator är komplicerade element i städer att jämföra eftersom det är en mängd omständigheter att ta hänsyn till och som inte alltid kan jämföras platser emellan. Den här studien gör dock ett försök genom att leta efter två gator i respektive stad som påminner om varandra i en sådan utsträckning att en jämförelse är möjlig. Huruvida gatorna är exakt lika i alla avseenden är inte heller centralt för de frågor den här studien utreder eftersom det räcker att de grundläggande förutsättningarna överensstämmer.

3.1.1 Likheter trots avstånd

En del likheter har redan gått att utläsa i de kapitel som tar upp gatornas historik. De uppfördes båda under det sena 1800-talet som svar på stadens expansiva behov och trångboddhet. De hämtade båda inspiration från den i Europa vedertagna stadsplaneringen med breda, gröna boulevarder som skulle föra in hälsosam luft till staden. Samtidigt skulle dessa gator skapa vackra, monumentala och imponerande stadsdelar som skulle materialisera landets önskan att delta på den internationella arenan. Städerna skulle bevisa att nationen var redo att haka på den industriella eran.

Husen utefter gatorna uppfördes i fem våningar i enlighet med den nyligen fastställda byggnadsstadgan, med vissa tänjningar av lagrummet genom inredda vindar och upphöjda källarvåningar. I Göteborg följdes dock inte den föreskrift som förespråkade avrundade eller avhuggna hörn i gatukorsningar. Utefter båda gatorna förlades rymliga, luxiösa parادلägenheter till gathusen medan lägenheter inåt innergårdarna och bakomliggande gator gjordes mindre och för en samhällsklass med mindre resurser. Båda gatornas exteriörer hämtar mycket av sitt formspråk ur renässansens förråd, möjligtvis mot olika slututföranden men ändå med ursprung i samma epok. Gemensamt för båda gatorna är att delar av den äldre bebyggelsen rivits under 1970-80-90-tal och ersatts med nybyggen. På Karlbergsvägen tar dessa nytillskott inte hänsyn till sin omgivning i någon större utsträckning utan

står som solitärer av modern torftighet bland putsade dignitärer. Längs Linnégatan ser vi dels den ovan nämnda lösningen på nya byggnader i samband med äldre men också försök till att med hörntorn och murade bottenvåningar härma den gångna tidens formspråk. Det gör varken de nykommna eller de ursprungliga byggnaderna någon tjänst, att med omsorg och väl avvägd hänsyn skapa tillägg till det befintliga är sannerligen en svårbemästrad konst för arkitekten.

3.1.2 Skillnader trots närhet

Trots närheten mellan de båda gatorna i tid och förutsättningar uppvisar de påfallande skillnader. De uppenbara likheterna upphör efter de tidigare i kapitlet nämnda, vid en första anblick är det istället skillnaderna som är påtagliga. Karlbergsvägen har till att börja med förändrats i mycket större utsträckning än Linnégatan. Förträdgårdarna har försvunnit och biltrafiken längs gatan är betydande. Flera av de tidigare pampiga fasaderna har förenklats efter att nya putslager tillförts, att gatan fortfarande besitter ett mått av monumental pondus råder det dock ingen tvekan om. Linnégatan har däremot fått behålla sin karaktär av grönklädd paradgata, visserligen har spårvagnar och biltrafik omöjliggjort strosande i gatans mitt men de lummiga trädgårdarna som inte blivit uteserveringar skapar verkligen ett gott stadsrum. Måhända hade en bevarad ridbana i mitten lyft detta stadsrum ytterligare idag. Rent topografiskt skiljer sig också gatorna åt, Karlbergsvägen ingår i Vasastaden i Stockholm, ett område utlagt på mer eller mindre plan mark vilket resulterat i raka, strikt hållna stadsdelar. Linnégatans bebyggelse däremot har tillkommit succesivt under naturens förutsättningar vilket gett en svagt buktande och lutande gata med kvartersformationer inkilade mellan bergssidorna.

Byggnadernas fasader är däremot den centrala skillnaden och den egentliga anledningen till den här studiens tillkomst. I Stockholm ser vi, med undantag av två fastigheter längs hela den studerade sträckan, slåtputsade fasader med ett strängt hållet formspråk. Arkitekturen är klassisk utan tydliga drag mot någon nation, möjligtvis den italienska renässansen med sina tydliga våningsindelningar. Följaktligen verkar arkitekturen längs gatan strikt följa den stilhistoriska skolan genom det för tiden skickliga utnyttjandet av de klassiska stilarnas formförråd. Arkitektens roll verkar ha varit att klä fasaden i en dräkt som påvisar gatans, stadsdelens och stadens förnämlighet. I Göteborg är det framför allt det frilagda teglet som uppfattas som centralt,

fasadens estetiska uttryck skapas genom blinderingar och ett fantastiskt kombinerande av tegelkulörer och putsdetaljer. Framför allt verkar inspirationen hämtad från den nordtyska renässansen med sina trappstegsgavlar och byggnadskroppens vertikala stråvan. Den utbredda tegelarkitekturen står i skarp kontrast till Karlbergsvägens putsade dito, uppenbarligen finns i Göteborg en byggnadstradition som inte återfinns i Stockholm.

Planlösningarna är förhållandevis lika beroende på byggnadskroppens utformning. I våningsplan där en större lägenhet kröker sig runt ett hörn ses dock olika lösningar på vilken funktion det mörkare rummet i hörnet mot gården får. I exempelvis Linnégatan 37's plan ser vi att matsalen förlagts mot innergården med ett litet hörnfönster som ljusinsläpp, en placering som i Stockholm och de flesta andra planer blivit kök. Denna placering av ett socialt rum, må det vara herrum eller matsal, känns igen från planlösningar inspirerade av arkitektur från Berlin. Storleksmässigt resonerar de båda gatorna med varandra, de till ytan största paradlägenheterna återfinns dock i högre utsträckning i Stockholm. När skrivna källor nämner någon av de två gatornas bebyggelse är det främst ordet hyreskaserner som används, vad ordet innebär är däremot olika beroende på vilken stad man talar om. I Stockholm var storskaliga lägenhetsfastigheter på god väg att bli normen, bebyggelsen på malmarna och gamla ladugårdslandet står som ett bevis för detta. I Göteborg bestod den större delen av bostadsbebyggelsen länge av låga träkåkar, inte olik den i Stockholm. Mot slutet av 1800-talet uppfördes visserligen några stadsdelar i sten, Linnégatans byggnader räknas hit, men inte i samma utsträckning som i Stockholm. För att lösa bostadsbristen väljer man istället att fokusera på landshövdingehuset, en byggnadstyp som kom att dominera i Göteborg under mycket lång tid. En konsekvens av den skillnad i ekonomiska förutsättningar som råder mellan rikets etablerade huvudstad och den kraftigt expanderande men ännu många gånger mindre andra staden i landet.

3.2 Anledningar bakom

Vad dessa skillnader kan ha sitt ursprung i är komplext, flera tänkbara spår leder till olika slutsatser som alla bidragit till resultatet. Studien har hittills visat på likheter och skillnader i gatornas karaktär och estetiska uttryck. Utav dessa ter sig några av spåren starkare än andra, upphovsmännens olika utbildningsbakgrunder men också de starka byggnadstraditioner som rådde i städerna vid denna tid.

Inledningsvis var utbildningarna i Stockholm starkt präglade av historiska förebilder, eleverna fick en genuin genomgång av stiltillhistoriska förebilder, epoker och ornamentsritning. Även utbildningen vid Kungliga tekniska högskolan vars ambitioner gällande konstnärliga områden var lägre än Konstakademiens innehöll fortfarande kurser i frihandsteckning, byggnadshistoria och ornament. Stockholm som huvudstad och rikets kulturella centrum ville säkerligen framhäva sin position, utbildningar med hög status såsom arkitekt förlades hit. Samtidigt gjordes det klart för utomstående att här fanns en stad med fullgod bildning i den västerländska kulturen.

Utbildning vid Chalmers tekniska högskola gav en mycket praktisk kunskap kring byggnadsmaterial och dess egenskaper, mer fokuserad på vad som skulle bli sekelskiftets dominerande strömningar. Här studerades inte stiltillhistoria i samma omfattning som vid de lägre utbildningarna i Stockholm utan studenter som sökte denna kunskap var hänvisade till att läsa vidare vid konstakademien. Victor von Gegenfeldt som länge undervisade vid Chalmers hade fått sin officiella utbildning i Berlin, ännu ett tecken på att den av nordtyskland präglade arkitekturen lärdes ut och tillämpades i stor utsträckning i Göteborg vid den här tiden (Caldenby, Linde Bjur & Ohlsson 2006:12). På samma sätt som Hedlunds tankar om det äkta materialet påverkade hans elever bör således Gegenfeldts influenser från Tyskland förts vidare till eleverna under honom. Detta gällde inte bara de arkitekter som Chalmers fostrade utan även byggmästare. Byggmästare stod som tidigare nämnt bakom flera av de byggnader som uppfördes utefter Linnégatan. Flera av de byggmästare som var verksamma i Sverige vid den här tiden var också invandrade från Tyskland, förmodligen högst påverkade av den tyska traditionen att framhäva tegelmuren.

Byggmästarens bakgrund påverkade förmodligen inte byggandet i Stockholm i någon större utsträckning eftersom byggmästaren inte fick en lika framstående roll där jämsides högt utbildade arkitekter. Även om utbildade arkitekter fortfarande var sällsynta i Sverige var det i Stockholm de allra flesta var samlade och verksamma. I Göteborg däremot var byggmästare en ledande roll i bostadsbyggandet i staden, namn som Rapp, Krüger och Dähn hade stort inflytande. Stod byggmästaren bakom, detta trots att andelen tyska byggmästare och murare var större i Stockholm.

Byggnadstraditioner inom staden kan ha sitt ursprung i exempelvis anpassningar till klimatet, starka influenser från utomstående kulturer eller inflytelserika personer. En tydlig byggnadstradition som redan nämnts är de för Göteborg typiska frilagda tegelfasaderna. Det gula, hårt brända teglet ansågs väderbeständigt mot det salta västkustklimatet och användes i stor utsträckning jämsides det enklare, billigare röda teglet. Det gula teglet introducerades under 1840-talet i Göteborg och blev genast mycket populärt, en trend som höll i sig. Vid ett så omfattande bruk av tegel krävs estetisk variation, skickliga murare och en arkitektur som väl tar tillvara materialets förutsättningar och ger ett vackert yttre. I nordtyskland och Berlin fanns detta, både den etablerade tegelarkitekturen, med rötter i medeltiden, samt hantverkskunskaperna. Genom sina nu väletablerade handelskontakter med omvärlden stod Göteborg öppet för influenser och omvärlden var i sin tur lättillgänglig som resmål.

Stockholms putsade fasader hör till en mer allmänt etablerad byggnadstradition där murens material inte skulle framhävas, framför allt inte simpelt tegel. En välgjord och arkitektoniskt korrekt putsad fasad med rötterna i den klassiska arkitekturens formspråk symboliserade välstånd och klass, ett synsätt som inte hade lämnat det kollektiva medvetandet vid 1800-talets slut. Förändringen kom sedan snabbt i form av nationalromantikens vurm för den varmröda tegelfasaden med former hämtade från den svenska medeltiden, slutet för upprepandet av antikens historiska förebilder.

4. Slutdiskussion

Sammanfattningsvis har den här studien genom karaktäriseringar av bebyggelsen längs de båda gatorna visat påfallande olikheter. Detta trots att de var reglerade av samma lagverk, uppförda under samma tidsperiod samt under snarlika förutsättningar inom staden. Båda gatorna följde stadsplaner som skapades med avsikt att komma till rätta med trångboddhet och sanitära problem inom staden, viljan att skapa en hälsosam boendemiljö var stark. Idén om det gröna stadsrummet med breda gator och lummiga paradgator hämtades från Europeiska förebilder och tillämpades på nya stadsdelar. Både Karlbergsvägen och Linnégatan planlades som stora boulevarder med förträdgårdar och alléer, stora bostadshus skulle uppföras längs gatusträckningen och imponera på omvärlden med sin arkitektur. Skillnaden i slututförandet blev dock stort. Stockholm höll sig till de klassiska ny-stilarna, ett obundet blandande av ornament och formspråk från renässansen, barocken och klassicismen. Göteborg följde sin tradition med den nordtyska arkitekturen med frilagda tegelfasader, samtidigt som de klassiska ornamenten användes i fönsteromfattningar, listverk och portiker.

Dessa skillnader kan härledas till en mängd olika faktorer men de två som efter den här studien kan anses som starkt påverkande är de skillnader i utbildning upphovsmännen emellan samt hur byggmästaren fick olika stort spelrum. Även influenserna från utlandet skilde sig i avseendet etablerade byggnadstraditioner. I Göteborg syns en tydlig påverkan från de nordtyska städerna, Berlin i synnerhet. I Stockholm märks spridda influenser, utbildningarna vid Konstakademien höll hög standard och lärde studenterna att skickligt plocka vad de behövde ur de olika stil-epokerna.

Den utbildning inom arkitektur och byggnadskonst som fanns att tillgå i Göteborg vid den här tiden var den som gavs vid Chalmers tekniska högskola. Den var inriktad på praktisk kunskap med kurser inom material, konstruktion och rent hantverksmässigt kunnande. Mindre vikt lades vid stilhistoriska studier, framför allt vid jämförelser med vad som lärdes ut vid liknande institutioner i Stockholm vid samma tidsperiod. Denna inriktning påverkade säkerligen i stor utsträckning de elever som läste där, de arkitekter som var företagsamma och hade de ekonomiska och sociala förutsättningar som krävdes läste vidare vid Konstakademien i Stockholm för att bemästra

de stilhistoriska verktygen. I Stockholm var byggmästarens roll i stor utsträckning den organiserande entreprenörsroll vi än idag kan känna igen. Det hände dock att byggmästaren fyllde flera roller, detta var vanligare i Göteborg där tillgången till utbildade arkitekter var sämre. Byggmästaren tog då på sig att också stå för byggnadens utformning. Detta i kombination med att en stor del av byggmästarna var invandrade från Tyskland och att lärarna vid Chalmers både var utbildade i Berlin och starkt influerade av stadens arkitektur kan ha gett det resultat vi ser på Linnégatan. Detta är givetvis en förenkling av problemet men mycket av det studien visar pekar mot den tesen. Byggnadstradition är ett centralt begrepp i den här studien, särskilt i hur man i Göteborg under lång tid använder sig av det på Linnégatan vanliga gula tegel. Dess förekomst motiveras med särskild väderbeständighet, en väderleksmässig förutsättning som motiverar bruk av andra material på västkusten än på östkusten.

För att återkoppla till de frågeställningar den här studien inleddes med så kan det konstateras att det finns tydliga skillnader i gatornas exteriöra gestaltning. Även utöver exteriören finns skillnader i planering och tillkomst, främst på grund av topografiska förutsättningar vilket gett dem skilda utformning. Skillnaderna materialiseras således dels i byggnadernas fasader men också i gatans sträckning. En ensam stark gemensam nämnare som skiljer de båda städerna åt går inte att peka ut men flera tydliga spår går att härleda ur skillnaderna. En av de förningar inför studien som skulle kräva ytterligare forskning är den om skillnader i upphovsmännens sociala bakgrund, ett spår som skulle kunna ge intressanta synsätt på varför arkitektur städer emellan skiljer sig under samma tidsperiod. Den sociala bakgrunden för upphovsmännen var den faktor som Bourdieus tanke sätt skulle underlätta förståelsen av. Då detta spår inte följdes upp minskade också Bourdieus påverkan av arbetet, ett avsteg som skedde under arbetets gång. Samma slutsats kan dras kring källmaterialet rörande byggmästare, i jämförelse med arkitekter är de inte omskrivna i någon större utsträckning vilket föranleder vidare forskning.

Syftet och målsättningen med detta examensarbete var att belysa de skillnader som finns mellan de olika städerna utifrån de exempelgator som studerats, en ansats som lyckats. Likaså har resonemang förts kring hur dessa skillnader uppstått och vad de kan ha sitt ursprung i. Som så ofta vid slutet av en studie känns behovet av ytterligare forskning aktuellt, det finns mycket kvar i detta ämne att läsa in sig på och resonera kring.

5. Källförteckning

5.1 Otryckta källor

Göteborgs Stadsbyggnadskontor, Göteborg - ritningsmaterial

Göteborgs Stadsmuseum, Göteborg - fotografier

Arkitekturregistret, Arkitekturmuseet, Stockholm – information kring arkitekter

Stockholms Stadsbyggnadskontor, Stockholm - ritningsmaterial

Stockholmskällan, Stockholms Stadsmuseum, Stockholm – fotografier

5.2 Tryckta källor

Ahlstrand, Jan Torsten & Eriksson, Torkel (1969). *Arkitekturtermer: fyrspråkigt lexikon över arkitektur- och stadsplanetermer : svenska, engelska, tyska och franska : engelskt, tyskt och franskt register*. Lund: Studentlitt.

Althin, Torsten (1970). *KTH 1912-62: Kungl. Tekniska högskolan i Stockholm under 50 år*. Stockholm: KTH

Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric (1988). *Stockholms byggnader: en bok om arkitektur och stadsbild i Stockholm*. 4., omarb. uppl. Stockholm: Prisma

Backlund, Ann-Charlotte & Cnattingius, Elisabet (red.) (1989). *Nordvästra Vasastaden: byggnadshistorisk inventering 1974-1988*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum

Baum, Greta (2001). *Göteborgs gatunamn 1621 t o m 2000*. Göteborg: Tre böcker

Bergquist, Göran & Malmquist, Sune (1970). *Malmö: en byggnadshistorisk undersökning utförd på uppdrag av Stockholms stads byggnadsnämnd*. Stockholm: Sthlms stads stadsbyggnadskontor

Bjur, Hans (1988). Göteborgs stadsutveckling.. *Göteborg / [redaktör: Christina Engfors]*. S. 68-89

Bourdieu, Pierre (1999). *Praktiskt förnuft: bidrag till en handlingsteori*. Göteborg: Daidalos

Broady, Donald & Albertsen, Niels (red.) (1998). *Kulturens fält: [Cultural fields] : en antologi*. Göteborg: Daidalos

Caldenby, Claes, Linde Bjur, Gunilla & Ohlsson, Sven-Olof (2006). *Guide till Göteborgs arkitektur*. Stockholm: Arkitektur i samarbete med Göteborgs stadsbyggnadskontor och Formas

Carlsson, Sten (1988). *Brynolf timmerman och Pål murare*. Stockholm, Tidningen Byggindustrin

Clarín, Björn (red.) (1993). *Göteborgs byggmästareförening 1893-1993*. Göteborg: Västra Sveriges byggmästarefören.

- Eriksson, Eva (1990). *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*. 1. uppl. Stockholm: Ordfront
- Hall, Thomas (red.) (1981). *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*. Stockholm: Akademilitt.
- Hammarskiöld, Hans & Linde Bjur, Gunilla (1996). *Fasader i Göteborg: hus från industrialismens genombrott till sekelskiftet*. Stockholm: Gedin
- Harlén, Hans (1998). *Stockholm från A till Ö. [D. 1], Innerstaden*. Älvsjö: Brännkyrka hembygdsfören.
- Heimer, Oscar & Palmér, Torsten (1972). *Bilder från Stockholms malmar 1894-1912*. Stockholm: Sveriges radio
- Herklint, Mats, Lind, Olle & Sedenmalm, Staffan (1992). *Göteborg: kulturmiljöer av riksintresse*. Göteborg: Länsstyr. i Göteborgs och Bohus län
- Houltz, Anders (2003). *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*. Diss. Stockholm : Tekniska högsk., 2003
- Koch, Wilfried (1970). *Arkitektur: stilhistoriskt bildlexikon*. Stockholm: Gen.-stab:s lit. anst.
- Kåring, Göran (1984). *Bygga församlingen ur krisen: teologi och arkitektur i Adolf Fredrik 1890-1910*. Stockholm: Adolf Fredriks församl.
- Lindahl, Göran (1977). *Konstakademiens byggnadsskola: en historisk översikt 1773-1977*. Stockholm: Konsthögskolans arkitekturskola
- Lönnroth, Gudrun (red.) (2003). *Hus för hus i Göteborgs stadskärna*. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret
- Lönnroth, Gudrun (red.) (1999-). *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande*. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret
- Paulsson, Gregor (1972). *Svensk stad*. [Ny utg.] Lund: Studentlitt.
- Råberg, Marianne (1987). *Visioner och verklighet. 1, En studie kring Stockholms 1600-talsstadsplan*. Diss. Stockholm : Univ.
- Samuelsson, Ulla & Samuelsson, Alf (1994). *Det gamla Chalmers: 1829-1937*. Göteborg: Chalmers tekniska högsk.
- Svedberg, Olle (1988). *Arkitekternas århundrade: Europas arkitektur 1800-talet*. Stockholm: Arkitektur
- Teknik i 150 år*. (1979). Göteborg: Chalmers tekniska högsk.

5.3 Bildförteckning

Figur 1. *Karlbergsvägens sträckning där det studerade området markerats i rött*, kartaurklipp taget från <http://www.eniro.se> (2012)

Figur 2. *Kvarteret Resedan och Snöklockan under uppförande år 1900*, fotograf Kaspar Salin (1900) Stockholms stadsmuseums arkiv. Fotonummer F 3055

Figur 3. *Karlbergsvägen 22, fotograf och årtal okänt, troligen 1901-1920*, fotograf okänd (1901-1922) Stockholms stadsmuseums arkiv. Fotonummer C 2930

Figur 4. *Karlbergsvägen sedd från Odenplan 1930*, fotograf okänd (1930) Stockholms stadsmuseums arkiv. Fotonummer E 32605

Figur 5. *Hörnet Karlbergsvägen – Västmannagatan*, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 6. *Plan av byggnaden 3 o. 4 trappor upp*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 7. *Karlbergsvägen 25 bredvid sin samkomponerade granne*, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 8. *En plan visande de båda byggnadernas sammanbyggda gat- och gårdshus*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 9. *Byggnadens fasad i sin helhet*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 10. *Karlbergsvägen 28*, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 11. *Byggnadens våningar 1, 2 o. 3 trappor i plan*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 12. *Byggnadens ursprungliga fasad åt Karlbergsvägen*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 13. *Karlbergsvägen 33's bevarade gatufasad*, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 14. *Plan över byggnadens 1, 2 och 3de våningar*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 15. *Husets fasad åt Karlbergsvägen, beskuren*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 16. *Karlbergsvägen 38*, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 17. *Gat- och gårdshuset i plan*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 18. *Byggnadens första till tredje plan*, ritningsmaterial från Stockholms Stadsbyggnadskontors arkiv

Figur 19. *Kungliga Tekniska Högskolans lokaler vid Drottninggatan. Fotografi taget mellan 1880 och 1910*. Stockholms stadsmuseums samlingar, fotonummer C 3164

Figur 20. Konstakademiens byggnad 1905, smyckad inför ett besök av hertigparet av Skåne, Stockholms stadsmuseums samlingar, fotonummer D 15

Figur 21. Karta som visar Linnégatan där den studerade sträckan markerats i rött, karturklipp hämtat från <http://www.eniro.se> (2012)

Figur 22. Djupedalsgatan sedd från Linnégatan, tomten bredvid ännu obebyggd. Foto taget 1902, Göteborgs Stadsmuseums samlingar, GMA265448

Figur 23. Djupedalsgatan sedd från Linnégatan, granntomten nu bebyggd. Foto taget 1910, Göteborgs Stadsmuseums samlingar, GMA 7449584

Figur 24. Linnégatan 40, tidigare avbildat på fotografier i avsnittet *historik*, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 25. Linnégatan 40, 3 trappor upp (beskuren), ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 26. Linnégatan 31, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 27. Gat- och gårdshuset vid Linnégatan 31, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 28. Beskuren bild visandes byggnadens andra våning, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 29. Linnégatan 25 sedd från korsningen, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 30. Linnégatan 25 med sin monumentala frontespis, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 31. Linnégatan 25's gat- och gårdshus andra våningar, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 32. Linnégatan 52, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 33. Planlösning av hörnhuset vid Linnégatan 52, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 34. Byggnadens första våning i beskuren plan, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 35. Byggnadens fasad åt Linnégatan, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 36. Linnégatan 37 med sin granne Linnekyrkan, fotograf Fredrik Olsson (2012)

Figur 37. Linnégatan 37, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 38. Fastighetens första våningsplan, ritningsmaterial från Göteborgs Stadsbyggnadskontors samlingar

Figur 39. Chalmersska Slöjdskolans lokaler på Storgatan 43 uppförda 1867, Göteborgs Stadsmuseums samlingar, GMA 10014 67